

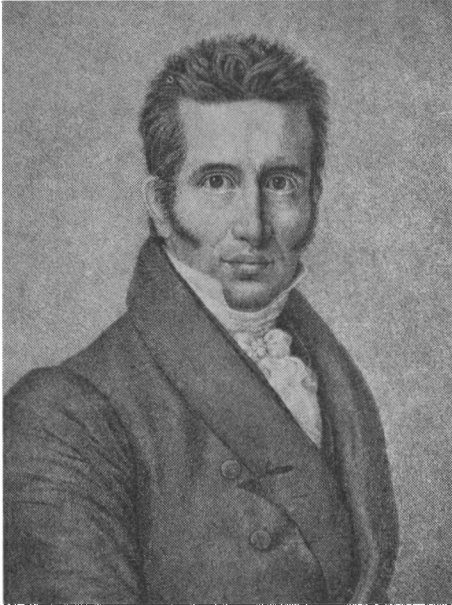
Den slesvig-holstenske landskirkes fornyelse og nationale stilling i perioden 1817-50

Af *A. Pontoppidan Thysen.*

Slesvig-Holstens kirkehistorie i det 19. århundrede er endnu kun sparsomt belyst. Hvad der foreligger på tysk, er beskedent i sammenligning med den omfattende litteratur om den danske kirkes historie på samme tid. Fra dansk side har det tyske kirkeliv i hertugdømmerne ikke været synderlig påagtet, da interessen fortrinsvis har samlet sig om den danske nationalitetskamp. Men man må ikke glemme, at Holsten og størstedelen af Slesvig faktisk havde en fælles landskirke, med fælles kirkeordning helt fra 1542 og i hovedsagen fælles kirkelovgivning, med fælles overledelse i Tyske Kancelli, i lange perioder desuden en fælles generalsuperintendent, og med fælles præsteskole, nemlig universitetet i Kiel. Dette fællesskab gjorde, at landskirken som sådan var tysk, og det gjaldt også i Nordslesvig, hvor kirke- og skolesproget for størstedelen var dansk.

Den danske bedømmelse af dette tysk-inspirerede kirkeliv har som regel været negativ, især for tiden før 1850. I en ellers udmærket artikel af H. V. Clausen i *Sønderjyske Årbøger* fra 1894 stilles tidens slesvigske præster i grel modsætning til de kongerigske. Mens teologien blomstrede i Danmark i 30'erne og 40'erne og fik tilgang af de mest åndeligt begavede, nemlig — ifølge Clausen — især københavnere og embedsmandssønner, var de slesvigske præster almuesbørn uden synderlige åndelige interesser. De var udgået fra Kiel, men hverken interesserede i tysk eller dansk kultur, kun af konservatisme slesvigholstenere; og hvad enten de var pietister eller rationalister, var deres livsopfattelse lige åndløs. Når de visse steder fik indflydelse, skyldtes det kun, at de forstod sig på at omgås almuen og drikke kaffepunch med folk.

En karakteristik som denne er efter min mening meget ensidig. Den følgende fremstilling vil give et andet billede af det slesvig-

*Friedrich Christoph Dahlmann,
1785-1860,
professor i historie ved universitetet
i Kiel fra 1813-1829.*

holstenske kirkeliv på den tid.'). Det var i virkeligheden præget af en kirkelig vækkelse og fornyelse, der i mange henseender svarede til den samtidige kirkelige udvikling i Danmark. Ligesom dens danske parallel fik den desuden et betydningsfuldt samspil med den nationale udvikling, som derfor også må inddrages.

Udgangspunktet bliver århundredets andet årti, da Slesvig-Holsten endnu var stærkt præget af oplysningstidens ånd. Både salmebog, katekismus og liturgi var blevet moderniseret efter tidens moraliserende smag; skolevæsenet var reformeret og delvis sækulariseret, og gejstligheden var ligesom hele det kulturelle liv bestemt af oplysningens praktisk-pædagogiske reformer og jordbundne verdensborgerlighed. For det kirkelige liv havde det haft alvorlige følger; kirke- og altergang var gået stærkt tilbage. I længden måtte dette vække bekymring, og hertil kom Napoleonskrigenes ødelæggende og

*) En nøjere belysning med dokumentation og kildehenvisninger vil fremkomme i det sidste bind (bd. VII) af værket om vækkelsernes frembrud i Danmark, under titlen: »Vækkelse, kirkeliv og nationalitetskamp i Sønderjylland ca. 1815-50«. Det forventes udgivet i 1970.

*Niels Nicolaus Falck (1784-1850)
var født i Emmerlev.
Professor i retsvidenskab
ved universitetet i Kiel fra 1814.
Falck anerkendte den
nordslesvigske befolknings ret
til dansk kirke- og retssprog,
men fastholdt Slesvigs
tilknytning til Holsten.*

opløsende virkninger, som også tærede slemt på den optimisme, der var oplysningstidens fundament.

Omslaget kom pludseligt og voldsomt, ved et samtidigt frembrud af nye nationale og religiøse strømninger, der i begyndelsen utvivlsomt stimulerede hinanden. I Tyskland havde de romantiske digtere og filosoffer beredt jorden, og befrielseskrigen mod Napoleon fremkaldte en vældig national begejstring, der ikke blot vendte sig mod tidens kosmopolitiske indstilling, men også mod dens blege, forstandsmæssige religiøsitet. Man dyrkede folket og sværmede for »den tyske Gud« og »de tyske dyder«, og nogle nærmede sig atter den gamle, lutherske tro.

Som bekendt nåede dønningerne af denne tyske nationalbevægelse Slesvig-Holsten gennem Kiels unge professorer, særlig Fr. Chr. Dahlmann og Nic. Falck. Her ytrede den sig som en tyskorienteret slesvig-holstensk nationalfølelse og selvstændighedsbevægelse, der var tilbøjelig til at sætte det endnu ikke eksisterende tyske fædreland i den danske helstats sted. Endnu i 1815 var disse tanker fremmede for studenterne, men de blev snart grebet med begejstring; allerede

*Claus Harms (1778-1855)
blev teologisk kandidat i 1802
og var fra 1806 diakon
ved Lunden kirke i Ditmarsken.
1816 kom han til Kiel
som archidiakon ved Nicolai kirke.
1834 blev han dr. phil. et theol.
honoris causa ved universitetet
i Kiel. 1835 provst for Kiel provsti.*

i 1817 deltog en stor skare fra Kiel i den berømte studenterfest på Wartburg, hvor man på én gang hyldede den tyske reformator og den nye tyske samlingstanke. I de følgende år blev bevægelsen især videreført af de tyske studenterforeninger, og også her udmærkede Kiel sig ved et stort og blomstrende Burschenschaft. Da Flor i 1826 kom til Kiel som dansk lektor, fandt han, at universitetet allerede var gennemsyret af disse slesvig-holstenske og tysk-nationale strømninger.

Denne nationale vækkelse må stadig erindres som baggrunden for den tilsvarende kirkelige, der begyndte i Kiel på samme tid. Dens store navn var Claus Harms, der i 1816 trådte frem for offentligheden i Kiel som eftermiddagsprædikant ved Nicolai-kirken. Det var en lille mand med en ikke særlig god stemme; stillingen var også beskeden, for der plejede ikke at komme nogen til eftermiddagsgudstjenesterne. Men han formåede straks at fylde kirken; hans forkyndelse vakte sensationel opmærksomhed, sådan at hele byen talte derom, og værtshusholderne måtte lægge deres spisetider om efter hans gudstjenester. Alene hans form måtte vække opsigt: ingen »Kanzel-

ton«, men ligefremt talesprog med ordsproglige vendinger, uventede tankespring og direkte personlig appel.

Bag sig havde han en mangeårig udvikling under påvirkning af romantikkens digtere og tænkere, der havde givet ham ny forståelse både for det folkelige og religiøse liv. Men først i Kiel brød han igennem som antirationalistisk bannerfører. Allerede hans indsættelsesprædiken virker bevidst provokerende ved stærk fremhævelse af præstegerningens betydning, stik imod tidens præsteforagt, ikke blot som den, der bevarer den rene lutherske lære, men som den, der selv viser det højere kristelige liv »durch Sittenreinheit und himmlischen Sinn«. Som en Herrens engel står han foran menigheden, både i kirken og i alt hvad han gør, hvad enten han spiser eller drikker, er syg eller rask, mangler eller har overflod. Det var dog ikke en selvbeskrivelse, men det ideal, Harms stræbte efter!

Den samme udfordrende, tilspidsede form præger hans store opgør med rationalismen i de berømte teser, der udkom mindre end et år efter hans ansættelse. De kom altså i reformationsfeståret 1817 og fremtrådte som en oversættelse af Luthers teser fra 1517 til 1817, vendt mod nutidens vranglære. De fleste polemiserede direkte mod rationalismen, dens humane moralisme og dens misbrug af fornuften, der netop ikke kunne opfatte det hellige. Rationalismen fremstilledes som en ren antikrist, der styrtede ind i den lutherske kirke, rev Kristus fra alteret og Guds ord fra prædikestolen, smed skarn i dåbsvandet og endelig jagede både præsterne og menigheden ud — alt imens de, der skulle være kirkens vogtere, tav, for de havde selv opgivet kirkens tro!

Det positive indhold var svagere: en understregning af den én gang givne åbenbaring og den uforanderlige lære, som ikke skulle lempes efter tiden, men omvendt. Typisk er den 1. tese: at gøre bod vil ikke som hos Luther sige, at hele livet skal være en stadig bod, men at mennesker skal »forme sig« efter Kristi lære. Dette er karakteristisk for Harms' pietistisk farvede nyortodoksi.

Teserne fremkaldte en vældig debat, både i hertugdømmerne, Tyskland og Danmark. Der fremkom mange forbitrede angreb på Harms, men også mange forsvarsindlæg; teserne synes at have udløst en latent opposition mod rationalismen. Stort set styrkede striden kun hans stilling. Tilstrømningen til hans gudstjenester var stadig usædvanlig, og der berettes om talrige omvendelser. Også mange

professorer og studenter blev hans tilhørere og tilhængere. Fire professorer tog ham i forsvar under tesestriden, og ni underskrev i 1819 en hyldestadresse fra Kiels borgere, fordi han havde sagt nej til et ærefuldt tilbud om en stilling i Rusland. — Det er værd at bemærke, at Falck var iblandt hans forsvarere, og at Dahlmann havde skrevet hyldestadressen; der var utvivlsomt på dette tidspunkt en sammenhæng mellem den nationale bevægelse og sympatien for Harms.

Harms omtaler selv i sine erindringer disse tegn på øget indflydelse, som han sikkert har noteret sig med tilfredshed; for han stillede direkte mod en erobring af landskirken. Særlig betydning fik han gennem de teologiske studenter, som i voksende tal sluttede sig til ham. Her støttedes han af en meningsfælle blandt de teologiske professorer, Aug. Twesten; man sagde, at Twesten omvendte studenterne, hvorefter Harms døbte dem. Denne dåb fik en meget konkret form, idet Harms fra 1823 samlede en del af studenterne til ugentlige sammenkomster. De teologer, som på denne måde gik i skole hos Harms, prægedes for livet af det nye præsteideal, han gjorde sig til talsmand for, der stillede store krav til præsten, både som prædikant, liturg og sjælesørger, båret af en ejendommelig blanding af højkirkelighed og vækkelsesfromhed.

Desuden fik Harms allerede i 20'erne adskillige tilhængere blandt præsterne. Tesestriden medførte, at en del meningsfæller trådte frem og stillede sig ved hans side, således præsterne H. Vent i Hademarschen og Wilh. Thiess i Arnæs, der begge var indflydelsesrige vækkelsesprædikanter og opbyggelsesforfattere. Og i 1824 kunne Harms selv danne det første konvent af retroende præster, der samledes regelmæssigt i Barkau syd for Kiel.

Hertil kom en bredere bibel- og ydremissionsbevægelse, som samvirkede med den harmsiske retning. Det slesvig-holstenske bibelselskab, som blev stiftet 1816 og lededes af provst C. F. Callisen i Slesvig, fik i 20'erne langt større betydning end det tilsvarende danske, med bibelforeninger i de fleste sogne og særlige selskaber i mange byer, der ikke blot udbredte over 100.000 bibler 1816-42, men tillige holdt møder, bibellæsninger og fester. Til bibelforeningerne føjedes ofte traktat- og missionsforeninger. Harms stiftede selv en selvstændig missionsforening i Kiel 1821, og flere andre fulgte efter, f. eks. i Slesvig, Flensborg og Løgumkloster. Om bevægelsens bredde vidner også en række nye kristelige blade, både i Holsten og

*Christian Friedrich Callisen
(1777-1861).
Generalsuperintendent for
hertugdømmet Slesvig 1835-48.
Maleri af G. F. Westphal
fra 1845. Frederiksborg.*

Slesvig; særlig betydning fik pastor Vents Religionsblatt, som i 1832 blev overtaget af fire Flensborg-præster: Volquardts, Asschenfeldt, Callisen og Lorenzen. Det synes at have fået stor udbredelse på Flensborg- og Tønderegnet.

Der var altså allerede sket store ting, og man finder mange begejstrede udtalelser derom. Harms hævder selv, at hertugdømmerne i løbet af få år blev »fast durchaus orthodox«. Samtidig var der en voldsom stigning i tilgangen til det teologiske studium. Alene fra 1823-26 blev teologernes antal mere end tredoblet.

Denne vurdering rummer dog en stærk overdrivelse. Til ind i 1830'erne sad der rationalister i de fleste embeder. Hertil kom, at den lovende tilnærmelse mellem den nationale og den religiøse vækkelse afløstes af indbyrdes modsætning. Den nationale bevægelse blev liberalistisk og kirkekritisk, og de fromme forsagede ikke blot pietistisk al politik, men indtog en afgjort konservativ holdning, med kongetroskab og underdanighed over for øvrigheden som eneste politiske programpunkt. Da Uwe Jens Lornsen trådte frem med sit slesvig-holstenske program i 1830, udsendte præsterne Vent og Thies

*Nic. Johann Ernst Nielsen
(1806-1883) født i Rendsborg,
fra 1840 præst i Frederiksberg
i Slesvig by og provst for
Hütten provsti. Konstitueret
generalsuperintendent i 1848.*

strenge prædikener mod tidens revolutionsfeber; Harms udmærkede sig endog ved at angive Lornsens kreds til de danske myndigheder.

*

Men i løbet af 1830erne og 40erne fik den nye, »positive« retning virkelig fuldstændig overtaget i den slesvig-holstenske kirke, især blandt gejstligheden, hvorfor den også fik en udpræget kirkelig tendens. Ligesom Harms ville hans tilhængere nok vække og forny, men de ville tillige genoplive den gamle lutherske kirketro og kirkeordning. Den sædvanlige betegnelse blev »die kirchlich gläubigen, die kirchlich gesinnten«, eller de kaldte sig ligefrem »den kirkelige retning« ligesom grundtvigianerne i Danmark, med hvem de også på denne tid havde meget tilfælles.

Udgangspunktet for denne udvikling sættes naturligt til 1835, da den rationalistiske generalsuperintendent Adler afløstes af to nye generalsuperintendenter: den førnævnte C. F. Callisen for Slesvig og J. K. Hertzbruch for Holsten, begge af den kirkelige type, Callisen især kendt for sin praktisk-kirkelige indsats. Omtrent samtidig blev en række provstier besat med ivrige tilhængere af vækkelses-

retningen. Harms blev selv en meget virksom provst for Kiel provsti. Af de øvrige er der særlig grund til at nævne den unge Nic. Nielsen, en af Harms' mest lovende tilhængere, der blev præst i Frederiksberg i Slesvig by og provst for Hütten provsti. Ved sin varme veltalendehed og kirkelige entusiasme, der var forbundet med stor smidighed og personlig elskværdighed, fik han snart en indflydelsesrig stilling, og sammen med den anden Slesvig-provst, N. T. Boysen, der var knyttet til domkirken og Gottorp provsti, gjorde han Slesvig by til et centrum for den nye kirkelige bevægelse.

At en sådan stab af kirkeligt-sindede superintendenter og provster også har sat sit præg på præsteskabet, kan man roligt gå ud fra, så meget mere som deres indflydelse — især ved visitationer og præstevalg — var mere vidtgående end de tilsvarende danske embeders. År for år kom der flere »kirchlich gläubige« præster, som dannede sig efter Harms' ideal. En kritisk anlagt Flensborg-præst (C. Valentin) klagede i 1840 over den florerende kirkelige »Nachahmungssucht«. Som eksempel fremdrog han provst Niensens prædikener, der kopierede Harms' skødesløse, noget søgte stil så godt, at han endog efter manges mening overgik sin mester. Mange kandidater var derfor nu gået over til at efterabe Nielsen i stedet for Harms!

Afgørende for præsteskabets nyorientering var også den fornyelse, det teologiske fakultet i Kiel gennemgik fra midten af 30'erne. Alle de nye professorer var mer eller mindre på linje med den kirkelige retning. Men der var desuden en voksende interesse for nye og friere synsmåder, for en bredere kulturel horisont, ofte under påvirkning af Schleiermacher og Hegel. Størst betydning fik professor J. A. Dorner, Martensens ven og ligesom han påvirket af den hegelske filosofi. »Alles lief in sein Kolleg«, skriver en af studenterne, for han søgte at klare det for de studerende brændende spørgsmål om forholdet mellem teologi og filosofi, med afvisning af såvel den tørre rationalisme som den stive ortodoksi. Filosofien skulle ingenlunde forsages; men den sande filosofi var netop inspireret af kristendommen. På den anden side fordrede kristendommen en spekulativ tænkning, der viste, hvorledes dens åbenbarings- og forløsningsidé havde virkeliggjort sig i menneskeheds historie. Disse forelæsninger virkede stærkt på studenterne; Dorner formåede, som en af dem skrev. »at danne »treue Kämpfer für das wahre Christenthum«.

Også flere andre af professorerne berømmes af studenterne som inspirerende lærere. En af frugterne af denne blomstringstid for fakultetet var dannelsen af en livskraftig teologisk studenterforening, som på den tid var uden sidestykke både i Tyskland og Danmark. Oprindelig var det en mindre kreds, der samlede de mest fremtrædende studenter og udfoldede »ein reich bewegtes Leben«; flere af den følgende tids store navne, f. eks. generalsuperintendenterne Bertel Godt og Wilh. Koopmann, udgik fra denne kreds. Men fra 1841 blev det et langt mere storslået foretagende. En ny ånd var vakt, hed det, og nu åbnedes portene for alle de teologiske studenter. Foreningen måtte deles i tre store diskussionsklubber, der mødtes ugentligt; desuden holdtes talrige plenarmøder, fællesmøder med foredrag, fester og hyldestog, f. eks. for Harms, Dorner og Martensen. Også dette foreningsliv blev sikkert, som en deltager udtrykte det, en hjælp til »eine lebendigere Anschauung des Christenthums«.

I det almindelige kirkeliv gjorde »den nye ånd« sig også stadig stærkere gældende. Et vidnesbyrd herom er dannelsen af en række præstekonventer. Nogle var kun for trosvenner som provst J. A. Rehoffs lille kreds på Åbenrå-egnen og Itzehoe-præsten E. F. Versmanns store konvent, der oprettedes i 1841 og havde tre sektioner i Vestholsten. Men de fleste var provstikonventer ligesom det, Harms selv oprettede for Kiel provsti; og der var en udpræget tendens til at give dem en halvofficiel stilling. De var, som det hed, den ny antirationalistiske tids tegn, men tillige udtryk for en kirkelig selvstændighedstrang og en stærk vilje til samvirke for en kirkelig fornyelse og aktivisering. Disse bestræbelser ytrede sig også gennem et stort antal pjecer og småskrifter, og ikke mindst gennem et nyt kirkeligt organ, »Kirchen- und Schulblatt«, der blev udgivet fra januar 1844 af to unge præster i Itzehoe, men fik bidrag fra alle egne i hertugdømmerne.

Debatten var præget af stærke ønsker om reformer i kirkens arbejde og indre ordning. Talrige skrifter og artikler drog til felts mod de tre bastioner, rationalismen havde efterladt: agenden (gudstjenesteordningen), katekismen og salmebogen, og de forslag, der blev fremsat, virkede utvivlsomt inspirerende på præsternes praksis. Hvad det kirkelige liv i øvrigt angik, var vækkelseskravet dominerende. En lang række midler og metoder blev foreslået — bibeltimer, søndagsskoler, aftenmøder, ungdomsforeninger og andre for-

ninger — og for en stor del virkelig forsøgt. Der krævedes et stort arbejde af præsten i samarbejde med lærerne og de aktive kristne.

Et andet vigtigt spørgsmål var kirkens forhold til staten. Kancellistyret syntes ikke at interessere sig for de mange reformkrav; derfor måtte kirken selv føre an. Kirchen- und Schulblatt krævede rent ud en fuldstændig kirkeforfatning med menighedsråd, provstisynoder og en fælles slesvig-holstensk kirkedag. Man var jo godt på vej med de mange provstikonventer; og samlingsbestræbelserne fik nu uventet støtte udefra gennem den såkaldte Gustav-Adolphs Verein, der navnlig i begyndelsen af 40'erne fandt begejstret tilslutning i næsten hele det protestantiske Tyskland.

Formålet var at støtte de betrængte evangeliske menigheder i de katolske egne. Men begejstringen hang navnlig sammen med, at foreningen skabte det første bindeled mellem de protestantiske landskirker og gav håb om et altomfattende tysk-evangelisk trosfællesskab. Derved fik bevægelsen også politisk betydning som led i de tyske samlingsbestræbelser, og den modtog på mange måder officiel støtte i de protestantiske stater, ikke mindst fra den preussiske konge, som de samlingsinteresserede begyndte at sætte deres lid til. Ofte var det især nyortodokse og vækkelsesfolk, der tog sagen op. Det gælder i hvert fald i Slesvig-Holsten, hvor hovedforeningen stiftedes 1842 ved et møde i universitetets aula, bestående af »die geistig führenden Kreise in Kiel, soweit sie durch Cl. Harms' Predigt kirchlich angeregt waren«. Harms, provst Nielsen og professor Dorner indtrådte i bestyrelsen; man virkede for sagen rundt om i menighederne og dannede lokale afdelinger; den fremstilledes ligefrem som et indremissionsarbejde, der skulle styrke det genvakte evangeliske trosliv.

Men provst Nielsen, der blev sjælen i denne bevægelse, priste den ikke mindst, fordi den forenede hertugdømmernes kirkeliv. Og han gik snart et skridt videre, idet han knyttede den sammen med de almindelige kirkelige samlingsbestræbelser. Gustav-Adolphs foreningens årsmøde i 1845 blev henlagt til Slesvig by, og de to Slesvig-provster, Nielsen og Boysen, indbød da til et fælles slesvig-holstensk præstemøde sammesteds dagen efter. Begge møder holdtes på Gottorp slot, hvis historiske betydning gav dem særlig vægt; og hovedemnet for præstemødet var naturligvis spørgsmålet om en selvstændig slesvig-holstensk kirkeforfatning.

Det fælles kirkemøde var dermed en kendsgerning, og det næste år, 1846, var det generalsuperintendent Callisen, der indbød sammen med Nielsen. I øvrigt gentoges arrangementet; Gustav-Adolphs årsmødet holdtes 4.-5. august, præstemødet 6. august, begge dele på Gottorp. Ikke mindre end 12 provster deltog i præstemødet, hvis hovedspørgsmål drejede sig om muligheder og midler for et kirkeligt vækkelsesarbejde i den slesvig-holstenske landskirke.

Det næste år, 1847, gik man endnu videre i samlingsbestræbelserne, idet præstemødet nu sattes i forbindelse både med Gustav-Adolphs foreningens og Det nordtyske Missionselskabs årsmøder. Alle tre møder holdtes i Glückstadt og Altona 15.-18. juni. Det var nemlig Nielsens og flere andres tanke, at også de mange missionsforeninger skulle forenes ved tilslutning til det store nordtyske missionselskab. — Hele arrangementet karakteriseredes som meget vellykket, og navnlig fik præstemødet stor deltagelse (i alt 120). Det betegnede det foreløbige højdepunkt i samlingsbestræbelserne. Grunden syntes nu lagt til en kirkeforfatning, hvorved kirkens egne mænd — og ikke det sendrægtige kancelli — kunne få hovedindflydelsen. Først da kunne det store reformværk begynde.

*

Men så kom 1848 med den slesvig-holstenske »Erhebung«, der førte til krig med Danmark. Det nationale spørgsmål truede nu med at overskygge alt andet; i hvert fald krævede det en klar stillingtagen, også af de »kirkeligt sindede«.

Meget havde tydet på, at de virkelig kun var kirkeligt interesserede. Harms' konservative indstilling havde naturligvis bidraget hertil. Han erklærede rent ud, at næst efter kristendommen var det uindskrænkede monarki det bedste på jorden; demokratiske ordninger var ikke blot dyre og besværlige, men de førte ikke til frihed, kun til flertalstyranni. En lignende uvilje mod de politisk-nationale bevægelser møder vi i Kirchen- und Schulblatt. Tidens ivrige stræben mod materielle, industrielle og politiske mål var, hedder det, kun tilsyneladende uskyldige; for tendensen var at indrette sig her i verden, som om det var vort blivende sted. Det samme gjaldt de nationale bevægelser; også mod dem måtte kirken træde op »med hævet sværd«, så det blev klart, at for de kristne skulle ikke den slesvig-holstenske, men Guds riges statsret være hovedsagen.

Men disse udtalelser var dog ikke fuldt dækkende for stemningen

inden for den kirkelige retning. Meget betegnende er selv i Kirchen- und Schulblatt tavsheden om danske forhold, hvor der dog fandtes nært beslægtede bevægelser. Det var sydfra, man hentede impulser, det var mod syd, man søgte tilknytning i de kirkelige samlingsbestræbelser. Alene af den grund har mange af de »kirkeligt sindede« sikkert trods alt haft sympati for den nationale selvstændighedsbevægelse, der jo bl. a. stiledede mod en nærmere tilknytning til Tyskland. Det er f. eks. utænkeligt, at der ikke har været et nationalt element i provst Nielsens energiske arbejde for at sammenknytte kirkelivet i hertugdømmerne og styrke forbindelserne med den tyske evangeliske kirke.

Men disse stemninger synes først at være kommet til orde efter Christian VIIIs »åbne brev« i juli 1846, der afviste augustenborgernes påstand om arveret til hertugdømmerne, hvis kronprinsen som forventet døde barnløs. Dermed tilintetgjorde han slesvig-holstenernes håb om en fredelig adskillelse fra Danmark. Det følte som et helt ubegrundet overgreb, og det blev effektivt angrebet af slesvig-holstenske historikere. For Harms var det åbne brev afgørende; han skal kort efter have påtalt det over for Christian VIII selv, og han blev efter den tid mer og mer overbevist om den slesvig-holstenske bevægelses berettigelse. Det samme gjaldt sikkert mange af hans disciple. Der er flere vidnesbyrd om en begyndende tilnærmelse mellem den kirkelige og den nationale bevægelses mænd allerede før 1848. Men dette år blev afgørende. Da den nationale kamp blev blodig alvor, knyttedes de to bevægelser sammen.

Fra dansk side fandt man det særligt graverende, at »oprørerne« også fik gejstlig støtte. Lydighed mod landsherren burde i det mindste kunne forventes af præsterne. Martsdagene i 1848 medførte utvivlsomt også alvorlige samvittigheds kvaler for den kirkelige bevægelses mænd. Som gode lutheranere måtte de afsky al selvtægt og opsætsighed mod konge og øvrighed. Men på den anden side måtte de netop i denne situation give den slesvig-holstenske bevægelse ret, når den hævdede hertugdømmernes samhörighed og selvstændighed i forhold til kongeriget. Den var for dem at se kun et forsvar for det bestående fællesskab. Slesvig-holstenerne var ikke oprørere; det var de national-liberale i København, som ville ændre alt ved kravet om Slesvigs tilknytning til Danmark.

Endnu først i april 1848 fik en dansk regeringskommission de

fleste præster i det dengang danskbesatte Slesvig til at afsvære den provisoriske regering. Kun de frommeste holdt stand, f. eks. provsterne Rehhoff og Ahlmann; og provst Nielsen skrev — med danske soldater uden for vinduerne — en skarp moderklæring, som fik tilslutning af hele hans kreds af præster og gymnasielærere i og omkring Slesvig by.

Men efter slaget ved Slesvig den 23. april erobrede slesvig-holstenerne ved hjælp fra Preussen næsten hele Sønderjylland, som de stort set beholdt indtil sommeren 1849. Målet syntes dermed nået. »Landet« var forenet, kirken frigjort fra kancellistynet, og de fleste gejstlige sluttede nu — under den kirkelige bevægelses lederskab — op om den provisoriske regering. Nielsen blev i maj 1848 superintendent for det sydlige Slesvig og Rehhoff for det nordlige; og navnlig Nielsen gik nu i spidsen for samarbejdet mellem kirke og folk, ligesom før i det rent kirkelige arbejde.

Allerede i maj 1848 udformede han en forenklet kirkebøn, hvorefter man ikke bad for den danske konge, men blot for »vor fyrste og al øvrighed«. I sommeren 1848 udsendte han en henvendelse til soldaterne, hvor han forklarede dem, at de ikke skulle føle sig anfægtet af deres ed til den danske konge; for eden gjaldt egentlig landet Slesvig-Holsten, hvis velfærd nu truedes af deres hertugs dårlige rådgivere. I august fik han Harms til at prædike ved åbningen af den nyvalgte slesvig-holstenske Landesversammling, der skulle udforme en forfatning. Harms gjorde det gerne for sagens skyld, skønt han hadede forfatninger; men også for ham var oprøret en berettiget opstand mod en indtrængende røver. I marts 1849 beordrede Nielsen også en særgudstjeneste i anledning af årsdagen for opstandens udbrud og våbenstilstandens ophør. — Rehhoff virkede på samme linje, især for at skabe fuld loyalitet for Slesvig-Holsten i det nordslesvigske præsteskab; bl. a. fik han dansksindede præster erstattet af pålidelige unge kandidater.

Nogle af deres meningsfæller mente, at tiden nu var inde til vidtgående kirkelige reformer, især i retning af en kirkeforfatning. Men her var Nielsen forsigtigt tilbageholdende; derimod holdt han i sommeren 1848 og den følgende vinter nogle store møder rundt om i provstierne, hvor man drøftede de kirkelige tilstande, og i juni 1849 holdtes der et stort kirkemøde på Gottorp, hvor man bl. a. overvejede at indgive forslag om en kirkeforfatning. Men inden dette

skete, ændredes forholdene igen totalt p. gr. a. Fredericia-slaget i juli og den derpå følgende anden våbenstilstand.

Udviklingen begyndte nu at gå slesvig-holstenerne imod. De beholdt magten i Holsten; men Slesvig blev fra august 1849 underlagt en våbenstilstandskommission, ledet af en dansk og en preussisk embedsmand, og Sydslesvig blev besat af preussiske, Nordslesvig af svensk-norske tropper. Ordningen mødte imidlertid stærk opposition fra slesvig-holstensk side, dels fordi den faktisk skilte Slesvig fra Holsten, dels fordi kommissionen skulle genoprette de tidligere tilstande og derved i praksis førte en danskvenlig politik. Den kunne dog kun gennemføres i Nordslesvig; i Sydslesvig, der var preussisk besat, gik det anderledes.

Også her var den slesvig-holstenske opposition berøvet sin politiske ledelse; men i stedet fik den et nyt lederskab i den slesvigske gejstlighed med Nielsen i spidsen. Hans hidtil rent kirkelige generalstab i Slesvig by fik nu også politisk betydning. Allerede den 22. august udstedte Niensens kreds en højtidelig erklæring om, at de kun ville bøje sig for våbenstilstandskommissionen, så længe den ikke forlangte deres medvirkning til Slesvigs adskillelse fra Holsten. Denne erklæring blev tiltrådt af hele den slesvigske gejstlighed på nogle få procent nær, og den efterfulgtes af en mængde lignende oppositionserklæringer, først fra det øvrige embedskorps, derpå fra de sydslesvigske byer og sogne og fra store private grupper.

Erklæringsregnen var endnu ikke holdt op, da den nielsenske kreds i september trådte frem igen med den første egentlige protest, nemlig mod en proklamation fra den danske konge, som de havde fået til publikation. De opnåede her den indrømmelse, at publikationen blev gjort frivillig. I oktober fik Nielsen atter næsten hele præsteskabet med til en skarp protest mod genindførelse af kirkebønnen for kongen; derved ville man, hævdedes det, anerkende hans kongelige magt i Slesvig, og det var jo det, hele striden stod om!

Som følge heraf måtte våbenstilstandskommissionen skride til modforanstaltninger, navnlig afsættelse af de mest fremtrædende præster, deriblandt provst Rehhoff. Afsættelserne kunne dog kun gennemføres i Nordslesvig, og her genindsatte kommissionen desuden nogle fordrevne dansksindede præster. Disse indgreb vakte stor forbitrelse, og i januar 1850 samlede Nielsen endnu engang størstedelen

af præsteskabet om en skarp protest. At Nielsen nu også selv blev afsat, fik ingen betydning; han var jo i sikkerhed i Sydslesvig. Tværtimod afbrød de nielsenske præster gennem en ny stor adresse al forbindelse med våbenstilstandskommissionen.

Mens denne udvikling stod på, udvikledes den kirkelige retnings præster i en vældig debat, hvorved de også skriftligt fik lejlighed til at gøre en indsats for den slesvig-holstenske sag. De konservative tyske vækkelsesfolk, især i Berlin, havde nemlig taget afstand fra opstanden og dens kirkelige forkæmpere med henvisning til den kristnes lydighedspligt over for øvrigheden. Angrebene vakte naturligvis begejstring i København, hvorfra der fremkom flere indlæg i samme ånd fra danske teologer, deriblandt H. Martensen, som også var anset i Tyskland. Derfor rykkede den slesvig-holstenske vækkelses ledere nu talstærkt frem for at forsvare deres sags kristelige og nationale ret. Næsten alle dens kendte navne trådte her frem, stadig med Nielsen i spidsen.

Gennem disse indlæg blev den slesvig-holstenske sag så at sige et kristeligt anliggende. Slesvig-Holsten fremstilledes som et dybt kristeligt folk, der havde godtgjort sit fromme og sædelige sind ved sin store offervilje og høje moral under krigen. Det havde ikke gjort oprør, men kun hævdet sin ret. Nu stod ikke blot den, også den blomstrende slesvig-holstenske kirkes skæbne på spil. Flere af skrifterne henvendte sig udtrykkeligt til alvorligt troende og argumenterede med udførlige skriftbeviser. Selv henvendte Nielsen sig til den fromme preussiske konge som den evangeliske kirkes skytsherre og understregede især de troende slesvig-holsteneres længsel efter at forenes med deres tyske trosfæller. — Den kirkelige og nationale bevægelse fremtrådte herigennem som en enhed; de kirkelige ledere kunne med grund tale om slesvig-holstenernes kirkelighed, da de naturligvis på denne tid vandt en enestående good-will i alle nationale kredse.

Derfor var en ny slesvig-holstensk fremrykning også præsternes store håb. Det hævdedes gang på gang, at våbnene nu måtte tale og fremkalde den gudsdom, der alene kunne afgøre striden. Som sin sidste embedshandling forordnede Nielsen en kirkebøn kort før fjendtlighedernes genoptagelse i juli 1850, hvori han kaldte den himmelske majestæt til vidne på den slesvig-holstenske sags retfærdighed. Slesvig-holstenerne kæmpede som *hans* folk for *hans* sag, nemlig

rettens. Derfor bad han ham afværge fjendens skud, men lade de slesvig-holstenske soldater sprede skræk, »wo sie als deine Streiter im heiligen Ernst sich blicken lassen«.

Desto hårdere måtte afgørelsen virke, da den kort efter faldt ved slaget ved Isted den 25. juli 1850. Gudsdommen gik slesvig-holsternerne imod, og nederlaget var nu uopretteligt. Følgerne blev katastrofale for den slesvig-holstenske gejstlighed. Mange præster flygtede straks, og endnu flere blev senere afsat; i alt op imod 100 forlod hertugdømmet Slesvig. Og det var naturligvis fortrinsvis de mest kirkelige og aktive, der blev fordrevet; for det var navnlig dem, der havde deltaget i den nationale kamp.

Vi har her det særsyn, at en livskraftig kirkelig bevægelse lammes på sit højdepunkt med ét slag ved ydre indgriben. Netop fordi det overvejende var en præstebevægelse, kunne den ikke videreføres af lægmænd. Den fortsatte i Holsten, men kun med begrænset succes — her var jordbunden af flere grunde hårdere. Dens nationale betydning i Slesvig er måske mest iøjnefaldende. Den bidrog utvivlsomt væsentligt til at aktivisere befolkningen i den nationale strid og skabe den uforsonlighed, der mødte de danske præster, som kom til det sydlige Slesvig i mellemkrigsårene. Og de mange afsatte præster gjorde rundt om i Tyskland deres til at fremkalde den indignation mod Danmark, som var baggrunden for Bismarcks krig i 1864.

Det var et hovedpunkt i deres klager, at den danske regering havde skadet det kirkelige liv ved at fordrive den slesvigske præstestands bedste mænd. Dette synspunkt havde en vis berettigelse, navnlig for Sydslesvig. Det deltes også fra dansk side af biskop Martensen, som selv var slesviger. Men for den dansk-nationale udvikling var det måske ganske heldigt, at »den kirkelige retning« blev standset, inden den fik sendt for mange dygtige vækkelsespræster til Nordslesvig. For det var dem og ikke de kaffepunchdrikkende almuespræster, der kunne sætte sindene i bevægelse. Kirkeligt-sindede gejstlige som Rehhoff og Ahlmann, C. W. Meyer (Vilstrup), L. Schrader (Bedsted) og Fr. Petersen (Uge) fik utvivlsomt både religiøs og national betydning for de kredse, de kom i berøring med. For den danske nationalitet var faren ikke så stor, da de tyske præster efter 1864 vendte tilbage. For da havde »den kirkelige retning« ikke længere samme åndelige kraft, og da var den nordslesvigske befolkning blevet nationalt bevidst.